

Mässa och tidegärd hos Laurentius Petri

Föredrag vid L.P.S.:s studiekonvent i Hemse 1962

Någon gång under 1500-talets första decennium satte smeden Peter i Örebro sin unge son Lars i skola. Därmed förde han honom in på den lärda bana, som tidigt nog skulle föra gossen till den svenska kyrkans främsta ämbete, ärkebiskopens. I Örebroskolan och ännu mera i katedralskolan i Strängnäs fick ynglingen utom allt annat också kunskap om och vana vid de latinska gudstjänster, eleverna deltog i, kanske i S:t Nicolai kyrka.

Om dessa gudstjänster, i mässan och i tidegården, kan vi göra oss en god föreställning. Texterna återfinner vi i de för Strängnäs stift tryckta böckerna, missalet för mässan och breviariet för tidegården. Den kraftfulle Strängnäs-biskopen Kort Rogge (1479–1501) ombesörjde missalet, som förelåg färdigt år 1487. Det var en mycket magnifik volym. 1495 följde breviariet efter. De var alltså tämligen nya, när Laurentius Petri sattes i skola.

Enligt dessa båda av biskopen i Strängnäs stift fastställda böcker reglerades gudstjänsterna, och efter dem har Laurentius Petri i de dagliga gudstjänsterna levat sig in i mässan och i tidegården. Musiken till mässan och till

tidegården däremot fick man hämta ur handskrivna gradualen med mässans musik och antifonalen med tidegårdens. Några tryckta sådana fanns icke för Strängnäs stift, så vitt man känner. Det hörde väl med till undervisningen, att eleverna själva efter lärarens anvisningar skrev av denna gudstjänstmusik.

I Örebro, i skolan och i kyrkan, lärde sig Laurentius Petri känna mässan och tidegården teoretiskt, men också och framför allt praktiskt. Och det var med Strängnässtiftets tradition han då gjordes förtrogen.

Under senare delen av 1520-talet installerades han som scolasticus (lärare, föreståndare för domkyrkoskolan) i Uppsala. I enlighet med detta sitt ämbetes krav levde han med i domkyrkans gudstjänstliv. Här hade den namnkunnige ärkebiskopen Jakob Ulfsson ombesörjt tryckta böcker för gudstjänsterna inom ärkestiftet. Under den långa tid han innehade ärkestolen (1470–1517) hann han med att ombesörja två upplagor av missale för sitt stift (1484 och 1513) samt breviarium år 1496. Därutöver trycktes två gånger (1487 och 1510) psalterier för stiftet. De motsvarar ungefär Veckans tideböner. I huvudsak var dessa gudstjänstliga urkunder överensstämmande med dem som Laurentius

Petri hade lärt känna i Örebro och Strängnäs. I stort sett är nämligen hela den västerländska kyrkans medeltida gudstjänstliga tradition enhetlig. Men skillnader finnes dock mellan de olika stiftens bruk. Det var biskoparna som bestämde därom. En jämförelse mellan Uppsala- och Strängnästraditionerna visar i synnerhet i fråga om tidegården icke obetydliga skillnader. Men också sången var på många punkter olika. Så torde t. ex. de lektionstoner, på vilka man sjöng epistel och evangelium, ha varit olika. Det anmärkningsvärda är, att den tradition, som förekommer i Uppsala, skiljer sig från övriga stiftet, som skaffade sig tryckta missalen och brevvarier. Huru detta kommer sig är inte klart. De övriga stiftet utom ärkestiftet är nära beroende av traditionen i Lund, vilket är naturligt, eftersom Lund var metropolitankyrkan över hela Norden under den tidigare medeltiden, då gudstjänsternas traditioner växte fram i vårt land. Också Uppsala hörde ju under Lund, men visar i fråga om gudstjänsterna självständighet, liksom också Åbo.

Denna Uppsalatradition fick nu Laurentius Petri orientera sig i, när han blev scolasticus vid domkyrkans skola. Som ärkebiskop efter år 1531 skulle han övervaka undervisningen i skolan och sången i domkyrkan och undervisa stiftets prästerskap vid de årliga prästmötena om gudstjänsten och dess utförande.

De skrifter, som han senare författade därom, visar att han varit ingående förtrogen med ärkestiftets medeltida tradition i fråga om mässa och tidegård, men också att han förblev denna tradition trogen. Han arbetade målmedvetet

för att hålla stiftets från medeltiden nedärvda tradition ren och har icke tålt inblandningar däri från andra stift.

Det finnes bevarade några uppsalensiskska handskrivna antifonaler (med några få inslag ur gradualet) från 1530-talets första år — alltså från den tid då Laurentius Petri var scolasticus och nyvigd ärkebiskop. De följer helt och hållet ärkestiftets medeltida tradition för tidegården och dess sång.

Så blev Laurentius Petri år 1531 invigd till ärkebiskop, sedan ärkestolen under åtskillig tid stått tom. Under tiden handlade stockholmarna, som hörde under ärkestolen, på eget beråd. Och så ställdes den nye ärkebiskopen inför fullbordat faktum.

På privat initiativ utarbetades i Stockholm en reformerad svensk mässa. Den var i bruk under 1520-talet. På anmodan av konungen, Gustav Vasa, fattade Stockholms stads råd i maj 1529 det beslutet, att den svenska mässan skulle hållas också i fortsättningen, men den latinska mässan ej platt nederläggas.

Ett år senare, i augusti 1530, går rådet ett steg längre och beslutar enhälligt, att ingen latinsk mässa skall hållas i staden. Prästerna och munkarna inkallas på rådstugan och förbjuds att mässa på annat språk än svenska. I detta beslut har också Olaus Petri tagit del, eftersom han var rådets sekreterare med rösträtt. De närvarande prästerna uppmanades av rådet att lyda Laurentius Andreae, Olaus Petri och kyrkoherden i stadskyrkan, S:t Nicolai, Johannes Nicolai.

Detta var ett högst egenmäktigt beslut av rådet. Enligt gällande medeltida rätt ankom det på biskopen och domka-

pitlet att fatta sådana beslut, som rörde gudstjänsterna, icke på stadens råd, som närmast skulle kunna sägas motsvara stadsfullmäktige (Lindquist). Men detta hade rådet, som till stor del bestod av tyska borgare, lärt sig hemma i Tyskland. Så hade man gått till väga i Lübeck 1529, liknande beslut hade fattats i Lübeck den 10 juni 1530 (Fransén K.A. 1935 s. 172). På samma sätt hade man gått fram i Danmarks städer, där biskoparna helt enkelt satts åsido av städernas (tyskregerade?) råd. Denna Stockholms stads råds mäs­sa har följande år (1531) utgivits, av trycket med förord av Olaus Petri och under titeln Den svenska mäs­san efter som hon nu hålles i Stockholm. Enligt Olaus Petri skrift Varför mäs­san bör vara på svenska — vilken skrift förelåg tryckt 10 maj 1531 — skall den ha hållits också i några andra städer. Vilka dessa kan ha varit är mig obekant, likaledes om några andra städer fattat liknande beslut om mäs­san som Stockholms stads råd. Sannolikt kan det ha varit Söderköping och Kalmar, som båda hade ett starkt inslag av tyskar i sina råd. Men eftersom Olaus Petri icke nämner detta år 1531, så kanske man i de andra städerna redan dragit sig tillbaka. Det finnes ett yttrande av konungen från mars 1531, som kan tyda därpå. Han säger, att han icke befallt någon att mäs­sa på svenska, ej heller efter denna dag tillstädja någon vilja, utan allenast där de själva hava begärt av oss, som är borgmästare, råd och menige man i Stockholm.

Om konungen väl på detta sätt sökte två sina händer inför de upproriske dala­männen, som icke ville tillstädja svenska

mässor, så har han aktivt medverkat för att ge den svenska mäs­san en möjlighet att hävda sig gent emot den praktfulla latinska mäs­san med dess sång. Redan i mars 1529 anvisade han medel till skolan vid S:t Nicolai för att den skulle bli­va vid makt, både *för att hålla sången uppe i kyrkan* och för att uppföda per­soner, som kristendomen framdeles skulle kunna uppehållas med. Samma år, 1529, insatte konungen en evangelisk skolmästare vid S:t Nicolai — Ericus Svenonis. Denne har sålunda redan vid denna tid kunnat börja arbeta med sång till den svenska mäs­san, och väl också att lägga svensk text under den grego­rianska sången, prästens recitation av texterna och kollektbönerna och gossar­nas sånger.

Denna stockholmsmäs­sa, som trycktes 1531, var en ganska hårdhänt omstuvning av den latinska mäs­sordningen. Man strök t. ex. introitus, man tog bort ett par rader ur Laudamus, man uteslöt den gamla gradualsången, man skapade en helt ny prefation och skilde prefationen och Helig från varandra.

Vad har Laurentius Petri tänkt om rådets beslut och om denna svenska mäs­sa? Det vet vi ingenting om. Möjligen kan något komma fram i de bevarade men ännu icke offentliggjorda breven från Laurentius Petri från 1530-talet.

I varje fall har han år 1535 givit ärkestiftets präster anvisningar om guds­tjänsterna, men han räknar då med latin­sk mäs­sa och helgdagarnas firande på medeltida vis.

Redan påföljande år ger Laurentius Petri öppet besked om sin inställning till den svenska mäs­san. År 1536 hölls

nämligen i Uppsala kyrkliga förhandlingar under ärkebiskopens ordförandeskap och med deltagande av biskopar och övriga prelater, ovisst dock huru många och vilka. Förhandlingarna ledde till en allvarlig vädjan till rikets prästerskap att införa svensk mässa i domkyrkorna och så långt möjligt även i landskyrkorna.

Härav framgår alltså, att ärkebiskopen har accepterat svensk mässa och därtill att biskoparna eftersträvat att återta sin rätt att ordna gudstjänstlivet.

Nu skulle alltså svensk mässa hållas. Själva mässordningen fanns tillgänglig i stockholmsmässan, men hur skulle man bära sig åt, när denna mässa skulle användas i det praktiska livet? En läst mässa kunde man ju åstadkomma efter den tryckta ordningen, men en sådan mässa var ju knappast konkurrenskraftig gent emot den latinska mässan med dess sång.

För att klara detta började nu en försvenskningsprocess, som i första hand omfattade mässans ordinarium, d.v.s. Herre förbarma dig, Ära vare Gud med lovsången, Helig och O Guds lamm. Härvidlag utgick man tydligen från den gamla medeltida gregorianska sången och gjorde veterligen inga försök att hämta musiken från annat håll eller att skapa något nytt.

Från år 1537 föreligger en handskrift, som just visar, huru man, när svensk text underställes de gamla gregorianska melodierna, gick till väga. För prästens del utskrevs den nya prefationen och efter den instiftelseorden, på den gamla melodien. För kören anvisas huru man skall sjunga ordinariet på de gamla melodierna men med svensk text. Därut-

över förekommer sådana sånger som O salutaris hostia — den processionssång, som allmogen sjöng, när hostian bars ut från altaret — Te Deum, O Gud vi lova dig, och vigvattensantifonen Asperges me, Två mig, som har givit handskriften dess namn. Denna antifon sjöngs före mässan, när församlingen bestänktes med vigvatten.

Var har nu detta arbete utförts och av vem? Musiken visar, att det har skett någonstades inom ärkestiftet, men det kan inte ha skett i Uppsala eller under ärkebiskopens ögon, eftersom vigvattensantifonen finnes med. Han fördömer nämligen hårt bruket av vigvatten i en skrift, som utkom 1538. Kan det vara Stockholm, som har utfört handskriften? Är den ett verk av skolmästaren Ericus Svenonis, som ju allt sedan 1529 haft tillfälle att arbeta med sådant?

Laurentius Petris bannbulla mot vigvattnet tyckes ha haft effekt. Någon mera handskrift med antifonen Asperges me är icke känd. Däremot fortsätter försvenskningsarbetet. Det omfångsrikaste resultatet äro handskrifterna från Hög och Bjuråker inom ärkestiftet från år 1541. Här visar också musiken och annat, att ursprunget skall vara ärkestiftet. Här finnes icke mindre än 11 serier med Kyrie, därutöver musiken till bönepsalmen O du helge Ande, kom till oss in, O salutaris-sången, som i svensk version löd O Herre Gud i himmelrik och antifonen Förlän oss, Gud, så nådelig. Också för tidegården finnes översatta stycken: icke mindre än 6 olika veniten för matutinen, Te Deum och ett helt completorium. Försvenskningsarbetet är alltså i full gång. Och nu har man tagit hänsyn till

Uppsala. Texten till Te Deum är en annan än i Aspergeshandskriften och anges sålunda: Under Upsala noter. Man kan alltså förutsätta, att Uppsala och ärkebiskopen haft med saken att skaffa eller i varje fall givit den sitt gillande.

Det är värt att understryka, att de kända handskrifterna med försvenskad text härrör från ärkestiftet och från tiden 1537—1540-talets förra hälft. Inga belägg finnas från andra stift om liknande försvenskingsförsök. Efter 1540-talets mitt avstannar försvenskingsprocessen.

Om Laurentius Petris inställning till dessa frågor och vid denna tidpunkt finnes ett vittnesbörd i skriften Dialog om den förvandling som skedde med mässan. Skriften skall vara skriven c:a 1542 men trycktes först 1587 av ärkebiskopens svärson, Abraham Angermannus, som fann den lämplig som en stridsskrift emot Johan III:s Röda bok, som han kallar "den trätodryga romaresvenska liturgia". Laurentius Petri kritiserar starkt den latinska mässan, som han dock ej alldeles vill utdöma utan kan tolerera när särskilda skäl äro. Eljest finner han det rätt att hålla mässa och *andra tider* på vårt allmänneliga tungomål. Han förutsätter, att den svenska mässan skall kunna sjungas, men han finner, att de svenska mässorna rönte starkt motstånd hos både präster och lekfolk. Hur skulle man då komma någonstädes? "Vad kan det förslå, att man dem tvingar till svenska mässor och nödgar dem det uppå, av vilket de bliva mer förargade? — Jag säger icke heller att du eller jag någon skall tvinga — utan *överheten!*"

Laurentius Petri har sålunda icke vid denna tidpunkt stått främmande för för-

svenskningsprocessen, men den avstannar ungefär vid samma tid. Och det som bevarades för framtiden, finnes i den tryckta Liten sångbok till att brukas i kyrkorna, folioupplagan, som är odate-rad men som torde böra dateras till 1543 eller 1544. Den är verkligen en *liten* sångbok. I jämförelse med Hög och Bjuråker har det skett en kraftig reducering. För mässan upptagas fyra serier till mässans ordinarium, jämte ett femte Kyrie, två sekvenser, Te Deum, O rene Guds lamm, det latinska responsoriet Discubuit Jesus och psaltarpsalmen 114. De tre sistnämnda sångerna voro avsedda att sjungas under distributionen. För tidegården finnes Kristi släkttavla, ett urval hymner, Sakarias och Marias lovsånger samt kollektböner för hela året.

Till det mesta finnes notlinjer, på vilka man kunde själv föra in den musikaliska tradition, som man var van vid.

Värt att uppmärksamma är, att en latinsk sång har influerats, nämligen responsoriet Discubuit Jesus, som utgör en "tvättad", d.v.s. evangelisk, form av en processionssång, vilken utfördes vid Kristi lekamensfesterna och vid torsdagsmässorna, också här i Sverige. Själva denna "tvättade form" är hämtad från Nordtyskland.

Laurentius Petri torde kunna anses ha varit medansvarig i utformningen av denna lilla sångbok, som utkom i en andra upplaga år 1553.

Men vilken var då orsaken till att försvenskingsprocessen avstannade, så att den inskränkte sig för mässan till dess ordinarium och några sekvenser och för tidegården till några hymner samt Sakarias och Marias lovsånger? Var det poli-

tiska skäl? Var det det starka motståndet mot den svenska mässan, som tvingade fram försiktighet? Eller insåg man, att man skulle komma att förlyfta sig på uppgiften att översätta mässans proprium, d.v.s. de för var särskild söndag och helgdag olika delarna och vad angår tidegården antifonerna och de stora responsorierna? Antingen måste man låta detta allt falla bort, vilket skulle göra den svenska mässan torftig både i prästerskapets och i menige mans öron, eller också finge man ta på sig ett översättningsarbete, som man knappast var vuxen.

I stället återgår man till latinets, för vilket Laurentius Petri hållit en dörr öppen i den nämnda Dialogen.

Och nu blir Laurentius Petri alltmera den bestämmande, ordnande och reglerande kraften. Han har därvid arbetat på två linjer: dels med stadgar av kyrkolags natur, dels med kompletterande anvisningar för huru gudstjänsterna skulle utformas i detalj.

Kyrkoordningarna voro synbarligen avsedda för hela riket. Redan 1552 föreligger den första under namnet Vadstena artiklar. Det utförligaste kapitlet angår mässan; tidegården omnämnes däremot ej. Huru vaga anvisningarna här äro, liksom i följande kyrkoordningar, kan belysas med ett citat: "På landzbygden må mässan alltsammans sjungas på svenska. Dock var man om jul, påsk och pingstdag vill sjunga introitus på latin och sekvens, må det vara fritt." — Något utförligare talar Kyrkoordningarna av år 1561 och 1571. Vad angår själva mässordningen föreskrives, att prästen rättar sig efter det sätt och ordning, som den

svenska mässboken utvisar, men om introitus skrives det: "För det nu kallas introitus, när man samma introitus icke sjunger på latin, må dessa psalmer varda sjungna Av djupsens nöd, Fader vår som i himlom est, O Fader vår, Nu bedja vi etc." — "För graduale, om man icke sjunger det på latin, sjunger man till skiftes dessa psalmer Den som vil en kristen heta, Gud vare oss barmhärtig, o.s.v." Här lämnas prästen alltså fritt spelrum. Han kan bruka svenska eller latin. Detta var tydligen nödvändigt, dels därför att sedvänjorna inom de olika stiftens fortfarande var mycket olika, och dels därför att några tryckta sångböcker för de liturgiska sångerna, introitus och graduale på latin och de nydiktade svenska sångerna, icke finnes från denna tid.

Tidegården, som behandlas i KO under rubriken "Ordning med Kyrkosång", vill Laurentius Petri bibehålla: "Den seden haver alltid och av ålder varit i kristenheten, att man uti alla församlingar haver plägat sjunga psalmer, hymner och andra lovsånger, till en övning uti Guds ord." — "Men eftersom allting bör ske till en förbättring i församlingen, skola sådana lovsånger eller kyrkotider icke alltid eller allesammans ske på latin, utan några stycken därav, särdeles de som äro bekvämligast, skola sjungas på svenska. — Men ännu må ock några latinska sånger med ibland sjungna varda, för deras skull som kunna eller skola lära det latinska målet." Därefter ges anvisningar om antalet tideböner och helt allmänt huru de skola uppbyggas, vad som skall medtagas och vad som kan uteslutas.

Med hjälp av dessa anvisningar kunde naturligtvis varken mässa eller tidebön

hållas. Därutöver fordrades detaljanvisningar för vad som skulle förekomma på varje särskild sön- och helgdag och på vad sätt allt skulle sjungas.

Men detta varierade från stift till stift. Skulle en allmängiltig regel visas, måste den åtföljas av sångböcker. Några tryckta sådana fanns inte. Att detta var en brist har tydligen varit känt. I Kyrkoordningen 1571 gjordes i kapitlet om tidegården ett tillägg av följande lydelse: "Doch är till förhoppandes, att vi med tiden skola bekomma tryckta sångböcker, vilka de sånger allenast skola innehålla som rena och skriften enliga äro, och kunna brukas över hela riket." Detta kom aldrig till stånd.

Men för de olika stiftens måste utarbetas anvisningar i detalj för mässan och tidegården under kyrkoåret. Laurentius Petri har själv ombesörjt detta för ärkestiftet i De officijs. Under t. ex. julen ges nu anvisningar om vad som skall sjungas på julaftonens vesper — allt på latin. Först visas de antifoner, som skola brukas vid de fem psalmerna: "Rex pacificus cum ceteris." Psalmerna var Omnia Laudate — alla Laudatepsalmerna, d.v.s. de psalmer som plägade sjungas vid söndagens vesper. På detta sätt går nu Laurentius Petri igenom hela vespern och anvisar vad som skall sjungas, i överensstämmelse med bruket inom ärkestiftet. Efter vespern genomgås på samma omsorgsfulla sätt ordningen för completorium och för juldagens matutin. Efter matutinen sjunges Kristi släkttavla enligt Matteus.

Så följer första mässan, om många kommunikanter är tillstädes, och därefter laudes och högmässan med latinsk

introitus och latinskt graduale, Halleluja med versus Dies sanctificatus, sekvensen (märk anvisningen om den inskjutna versen "Kristus är födder av en jungfru ren") och därpå juldagens vesper och completorium.

Denna Laurentius Petris skrift De officijs kan i sin nuvarande form dateras till 1560-talets senare hälft, men en ansats finnes bevarad från 1550-talets början, sannolikt från tiden för Vadstena artiklar 1552.

Men dessa anvisningar gällde endast för ärkestiftet. För Linköpings stift var anvisningen för julaftonens vesper skäligt obegriplig. Den första antifonen begynte där icke med Rex pacificus, utan med Iuda et Hierusalem nolite timere (Juda och Jerusalem frukta icke) och här efter 4 andra antifoner än i Uppsala. Här fick man alltså skriva ut helt nya ordinariusböcker liknande De officijs, om de gamla antifonalena skulle användas.

I De officijs, vid slutet av Laurentius Petris levnad, har han sålunda återvänt till den tidegård, som han lärde sig i Örebro och brukade som scolasticus i Uppsala, och på samma sätt har han anknutit till den gamla mässans proprium. Detta belyser hans utomordentliga kännedom om den medeltida ordningen och om dess sång. Han ville bevara allt detta, inte minst dess musik. Ty såsom han skriver i den ovan omnämnda dialogen: "Vad är orsaken där till, att Gud haver låtit författa sina ord uti psalmer och sånger, annat än de skola hava dess större lust med sig, så att man dem dess hellre brukar, efter det vi äro av naturen benägna till sång?" Arthur Adell